

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

“IMOM MOTURIDIY” ROMANIDA KONFLIKTNING BADIY ESTETIK FUNKSIYASI

Bobojanov Alisher

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy” tarixiy romani badiiy xususiyatlari va undagi konfliktning tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Asarda tarixiy shaxs Imom Moturidiyning ijtimoiy-axloqiy, diniy-ma‘naviy qiyofasi badiiy tasvir usullari orqali yoritilib, uning g‘oyaviy-mafkuraviy kurashi poetik talqin qilinadi. Muallif roman strukturasi dramatik ziddiyatlarni, qahramonlar o‘rtasidagi ichki va tashqi konfliktlarni tahlil qilib, syujet rivojida ularning o‘rnini ochib beradi. Xususan, asardagi asosiy konflikt Imom Moturidiy va qozi Idris Shomiy o‘rtasidagi mafkuraviy qarama-qarshilik sifatida ko‘rib chiqilib, yozuvchi tomonidan badiiy to‘qima va tuhmat motivlarining samarali qo‘llangani yoritiladi. Tadqiqot davomida adabiy nazariya nuqtai nazaridan konflikt tushunchasining badiiy asardagi roli ham izohlanadi.

Kalit so‘zlar: roman, psixologik qiyofa, konflikt, xarakteristika, tipik xarakter, tugun, obraz, atribut elementlari.

Yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy” tarixiy romani ayni vaqtda millatning yuksalishi davri hosilasi tarzida dunyoga keldi. O‘zbek milliy adabiy jarayoni bugungi butun jahon integratsiyasi davrida an’anaviy poetik tasvir usullarini yanada takomillashtirib, g‘oya va maqsadni omuxtalab, badiiy qahramon va tarixiy muhitning ijtimoiy – psixologik qiyofasini yanada yorqinroq yoritib berishga alohida urg‘u bermoqda. Luqmon Bo‘rixon romanida ham tarixiy sharoit va qahramonning ichki olami ijtimoiy – axloqiy, ma‘naviy– psixologik konfliktlar yordamida ochib berilgan. X asrda yashab, islom kalom ilmining mukammal aqidalarini yaratgan Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmudning ijtimoiy – axloqiy, diniy – madaniy qiyofasini tarixiy – badiiy talqin qilish o‘z o‘zaniga ulanayotgan bugungi adabiy jarayonning zimmasiga tushdi. Buni o‘zida burch va vazifa deb bilgan yozuvchi Luqmon Bo‘rixon “Imom Moturidiy” romanini bugungi jamiyatga tuhfa etdi.

Asar to‘qimasining atribut elementlaridan biri bo‘lgan konflikt tushunchasiga berilgan aniq ta’riflar bo‘lsa-da, uning tur va janrlardagi vazifalari nuqtaiy nazaridan turlicha talqinlar mavjud. «Syujet bilan konflikt orasida ikki yoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko‘rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg‘unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi»[1;176].

Romandagi voqealar uzoq o‘tmishda, diniy – ijtimoiy muhitda sodir bo‘ladi. Muallif o‘z g‘oya va badiiy niyatini ro‘yobga chiqarish maqsadida obyektiv-real

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

ziddiyatlarni matn to‘qimasida poetik konfliktlarga aylantirib davrning va tarixiy sharoitning tipik xarakterini yarata olgan. Ma’lumki, zamonaviy mavzudagi romanlardan farqli o‘laroq tarixiy romanlarda voqealar oqimi va xarakter mutanosiblikda harakat qiladi. Hikoyalardagidek xarakter tayyor holda kelmasa ham, poetik ongning anglangan va idrok qilingan yoki ideal tasavvur qilingan darajadan kam bo‘lmagan holda keladi. Ya’ni primitiv (ideal qiyofasiz) holatda bo‘lmaydi.

Yozuvchi Moturidiy xarakterini va diniy – madaniy muhitini badiiy jonlantirishda motivlardan va konfliktidan mohirona foydalangan. Muallif qahramonlar ruhiyatini psixologik maqsadda ochish uchun ijtimoiy – psixologik va ijtimoiy – axloqiy konfliktlarni asos qilib oladi. Romanda hayotiy ziddiyatlarni badiiy – psixologik maqsadda tasvirlash tarixiy romanning ahamiyatini tor ramkadan chiqarib, kitobxonning idrok qilish imkoniyatini yanada kengaytiradi.

“Hayotda konfliktning uch xil ko‘rinishi ko‘proq uchraydi, badiiy adabiyotda ham, asosan, shu uch xil konflikt o‘z aksini topadi. Ularning biri – asar qahramonlari bilan ular yashayotgan hayotiy sharoit orasidagi konflikt. Konfliktning ikkinchi turi bir-biriga qarama-qarshi xarakterlar o‘rtasida yuz beradi. Uchinchi turi asar qahramonlarining ichki dunyosidagi qarama-qarshilikning in’ikosi sifatida ular xarakteridagi ojiz-jihatlar bilan kuchli tomonlarning kurashi tarzida namoyon bo‘ladi” [2;110].

Adabiyotshunos Epshteyn “konflikt” terminini shunday izohlaydi: “Badiiy asar obrazlari o‘rtasidagi o‘zaro ziddiyat, qarama-qarshilik tamoyilidir... Badiiy asardagi to‘g‘ridan to‘g‘ri to‘qnashuv va ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi kuch-xarakter va vaziyat, bir nechta xarakterlarning yoki xarakter qirralarining badiiy asarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘qnashuv va ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi harakatdagi kuch”[3;165-166].

Konflikt – asar voqealarini harakatga keltiradigan, syujet voqealarining o‘zaro kommunikatsiyasini ta’minlaydigan asosiy atribut hodisadir. Ziddiyat va kurash maydonining qanchalik kengligi va tarixiy qahramon ulug‘vorligi hamda buyukligini belgilaydi. Romanda asosiy konflikt Imom Moturidiy, Vosiq La’liy (yoshlikdagi do‘sti), Idris ibn Vaysal Shomiy (qozi), Abu Rizo Tusiy (vaqf vaziri) singari qahramonlar o‘rtasida sodir bo‘ladi. Roman voqe’ligining badiiy akslanishida xarakterlararo, qahramon va muhit, ichki konflikt singari turlari sinkretik holatda kelib diniy – ijtimoiy – g‘oyaviy xarakter kasb etgan.

Asarda voqealar dinamikasi bilan qahramon xakteri tadriji hamohang bo‘lmasa, konflikt va xarakter uyg‘unligi hodisasi sodir bo‘lmaydi. Asar voqealari muallif yoki kitobxon xohlaganidek emas, balki xarakter mantig‘ining tabiati va

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

talabiga muvofiq rivojlanib boradi. «Personaj yozuvchining quli emas, u o‘zining xarakter mantig‘iga muvofiq harakat qiladi.... asar voqealari rivoji davomida to‘la shakllangan va mustahkamlangan xarakter endi muallif diqqatini qabul qilmaydi. Shuningdek, Asar mazmuni xarakter tasviri tufayli hayotiy aniqlik kasb etadi va shu bilan birga, bizning hislarimizga ta’sir etish xususiyatiga ega bo‘ladi.

Tarixiy asar – o‘zi yaratgan insoniy tarixiy hayotning badiiy hujjatidir. “Imom Moturidiy” romanidagi syujetlar markazida tarixiy voqealar va hayotiy ziddiyatlar tursa-da, yozuvchi bosh qahramon va tipik sharoit qiyofasini yaratish uchun badiiy to‘qima va konfliktlardan mohirona foydalangan. Asarning asosiy konflikti Imom Moturidiy va Idris Shomiy (qozi) o‘rtasida yuz beradi. Ammo, mazkur to‘qnashuv ikki shaxs o‘rtasida yuzma-yuz sodir bo‘lmaydi, balki, tuhmat motivi asosida sodir bo‘ladi. Romanning birinchi qismi “Uch otliq” deb nomlanib, unda Samarqandga yangi hokim bo‘lgan Xolid Xalaj Moturidiyni saroyga chorlab uch otliqni jo‘natadi. Ammo, Imom Moturidiy saroyga bormasdan hokimga shogirdi Javod (josus, qozi Idris Shomiyning odami) orqali xat jo‘natadi. Savodi bo‘lmagan hokim xatni o‘qishni qoziga buyuradi. Xatdagi salom-alik, uzrnoma va nasihatni eshitgan hokim:

- “Imom Mansur Moturidiy qanday odam o‘zi? – so‘radi sir boy bermay.

- Yoshi ellikdan oshgan ammo, hanuz tetik, sergak kishi. Tili achchiq, yuz-ko‘zing demay so‘zlaydi. Birovlar ustidan kinoya qilishni xush ko‘radi. Tuzuk, tiniq gap olish mumkin. Har bir so‘zi go‘yo tilsim...

- Bu maktub ham tilsim – mu?

Idris Shomiy bosh irg‘adi.

- Ha, hukmdor, serjumboq. Ilk eshitg‘onda mayin, shirin tuyulsa-da, teginda zahar-zaqqum, kibr, beadablik yashirin”[4;24]. Mana shu tuhmat motivi oddiy va sodda ziddiyatdek ko‘rinsa-da, keyinchalik ijtimoiy-g‘oyaviy konflikt qiyofasini namoyon qilib boradi. Aslida jamiyat va inson hayotida ziddiyatlar, asosan, ikki asosga, ya’ni manfaatlar va g‘oyalar to‘qnashuviga muvofiq yuz beradi. Bu yerda xarakterlararo yoki manfaatlararo to‘qnashuv g‘oyaviy konflikt sari o‘sib boradi. Idris Shomiy musulmonlar orasida Imom Moturidiy nomining shuhrat qozonishi va obro‘sining ortib borishidan emas, balki u yaratgan aqidaning mafkuraga aylanishidan qo‘rqar edi. Xatni tahlil qilish jarayonida yanada ziddiyat oydinlashadi. Qozi xatning mazmunini hokimga shunday izohlaydi:

- Abu Mansur, avvalo, sizni hokimlik martabasi ila qutlashi lozim edi. Va lek bu qutlovg‘a ko‘zimiz tushmadi. Hamdardmen, og‘ir yuk yelkangda, deydi. Ya’nikim, aqling zaif, beling zaif, hokimlikka noloyiqsan qabilinda ishora qiladi. Sen yuvuqsiz dasht odamisan, el boshida nechuk o‘tirasan deydi. Maktub so‘nggida

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

farog‘atdan chekin deb bitibdi. Illo, u sizni maishatparast, halokat yoqasida turgan nafs bandasi, demoqchi [4;25-26]. Yozuvchining rivoya texnikasiga muvofiq muallif Idris Shomiyga ortiqcha xarakteristika berib o‘tirmaydi. Balki, mazkur maktubning Idris Shomiy tilidan g‘arazli talqin qilinishining o‘zi uning dushmanlik qiyofasini butun bo‘y-basti bilan namoyon qiladi. Maktubning qozi tomonidan talqinidagi “aqling zaif”, “hokimlikga noloyiqsan”, “yuviqsiz dasht odami”, “maishatparast”, “nafs bandasi” so‘z va iboralari Hokim va Imom Moturidiy o‘rtasidagi ziddiyatni yanada kuchaytiradi. Bundan ko‘rinadi-ki, qozi Abu Mansurni nafaqat xush ko‘rmaydi, hatto, jismoniy yo‘q qilishni istaydi. Ammo, ushbu tuhmat (fitna) motivi Hokim Xalaj va Imom Moturidiy o‘rtasida konfliktni keltirib chiqargan bo‘lsa-da, tarixiy va poetik mantiqning ierarxiyasiga muvofiq dramatik tus olmaydi. Ya’ni dushmanning (qozi) g‘arazli maqsadi amalga oshmaydi.

Jahon va o‘zbek badiiy tafakkuri tarixida, folklor na‘munalari bo‘lgan eposlarda va hatto yangi o‘zbek nasrida ham konflikt yaratishda tuhmat yoki xat motividan foydalanish an’anasi mavjud bo‘lgan. Yangi o‘zbek adabiyotining ilk nasr (roman) namunasi bo‘lgan Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida ham xat motivi konfliktni yanada kuchaytirib syujetning dinamik drammatizimini ta’minlagan. Bundan tashqari, tarixiy mavzudagi asarlarda maktub vositasidan motiv, detal obrazi vazifasida foydalanish andozalari mavjud.

Yuqoridagi tasvirlardan ko‘rish mumkin-ki, Luqmon Bo‘rixon tarixiy turmush dialektikasi va tarixiy shaxslar o‘rtasidagi g‘oyaviy-mafkuraviy, ijtimoiy-axloqiy va ijtimoiy-psixologik munosabatlarni chuqur poetik idrok qilgan ko‘rinadi. Idris Shomiy bilan bog‘liq dastlabki ziddiyatni keltirib chiqargan motiv(asos) aslida Aron (Idris Shomiyning bolalikdagi asl ismi) ismli yigitning hayoti bilan bevosita bog‘liq. Yozuvchi fitna motividan qasos motivini keltirib chiqaradi.

Kuzatishlar natijasida shu narsa ayon bo‘ldiki, romanda ziddiyatlar kurashi ong va qalbdan emas, balki qahramonlar harakat-faoliyatida yuz beradi. Shunday bo‘lsa-da, muallif Vosiq La‘liy xarakter qiyofasini shakllantirishda konfliktning ruhiy dialektik qarama-qarshiligidan foydalanadi. Vosiq La‘liyning axloqiy-ma’naviy qiyofasi, ruhiyati va vijdoni oldidagi qalb kechinmalari ruhiy ziddiyat ko‘rinishida ifodalangan.

Romanda Imom Moturidiyning qarama-qarshi kuchlar ustidan g‘alaba qozonib Idris Shomiy va Vosiq La‘liylarning ma’naviy va g‘oyaviy tanazzulga uchrashi qahramonning yakka shaxsiy g‘alabasinigina emas, balki tarixiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan masala turk-islom jamiyatida yangicha huquqiy va axloqiy normalarning jamiyat hayotida qoliplashganligini ko‘rsatadi.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. «Navoiy universiteti» Toshkent 2018.
2. И.Султанов. Адабиёт назарияси. «Ўқитувчи» Тошкент, 2005.
3. Эпштейн. М.Н. Конфликт // Литературная энциклопедия; в 11 т.Т. 5. М., 1931.
4. Luqmon Bo‘rixon. “Imom Moturidiy” roman. Toshkent, “Adabiyot”, 2022.